

Toplumsal Değişim Sürecinde İletişim ve Teknoloji: Erken Dönem İletişim Kuramlarının Eleştirel Bir Değerlendirmesi

Communication and Technology in the Process of Social Change: A Critical Appraisal of the Early Communication Theories

Banu DURDAĞ*

Özet

Bu makale, günümüzdeki iletişim çalışmalarının temellerini atan erken dönem iletişim kuramcılarının toplumsal değişimi açıklama çabalarında iletişimi ve teknolojiyi ele alışlarını sorgulamaktadır. Böylelikle günümüzde hızla seyreden toplumsal değişimi açıklama çabalarında sıkça iletişim süreçleri ve teknolojilerindeki gelişmelere vurgu yapan sosyal bilimcilere yardımcı olmak amaçlanmaktadır. Zira günümüz literatüründe teknolojiyi fetişleştiren veya baştan mahkûm eden zıt kavrayışlar arasındaki salınımlara, benzer biçimde erken dönem iletişim kuramlarında rastlanmak mümkün olduğu gibi bu öncü çalışmaların eleştiril bir gözle değerlendirilmesiyle sağlanacak sonuçlar günümüz sosyal bilimleri için önemli bir farkındalık ve özdeşünümsellik kaynağı oluşturabilir. Bu kapsamda çalışmada Chicago Okulu, etki odaklı anaakım kitle iletişim çalışmaları, gelişme iletişimi yaklaşımı ve Frankfurt Okulu incelenmektedir.

Anahtar Sözcükler: Toplumsal değişim, iletişim, teknoloji, teknolojik determinizm, diyalektik materyalizm, anaakım kitle iletişim araştırmaları, Chicago Okulu, Frankfurt Okulu, gelişme iletişimi.

Abstract

This article explores the conceptualization of communication and technology by the early communication scholars, which laid the foundation of contemporary communication studies, in their quests for explaining social change. In this respect, it aims to contribute to social scientists that frequently emphasize developments in communication processes and technologies for explaining the ever-hastening social change in the contemporary era. Similar to the contemporary literature, the early communication theories were also suffered from the swing between the two extreme positions regarding to understanding of communication and technology in the processes of social change, one that fetishizes technology and the other that condemns it. Thus, a critical appraisal of these early theories may offer an important source of awareness and self-reflexivity for today's social scientists. In this framework, the article examines the approaches of the Chicago School, effect oriented mainstream mass media studies, development communication and the Frankfurt School.

Keywords: Social change, communication, technology, technological determinism, dialectical materialism, mainstream mass media studies, Chicago School, Frankfurt School, development communication.

Giriş

Günümüz toplumları “hızlı” bir değişimden geçerken, sosyal bilimlerin giderek yoğunlaşan toplumsal değişimi açıklama çabalarında iletişim süreçlerinin ve teknolojilerinin merkezi bir konumda değerlendirildiği görülüyor. 1970’lerden beri enformasyon ve iletişim teknolojilerinin (EİT) gösterdiği çarpıcı gelişme ve 1990’larda internetin ticarileşerek yaygınlaşması, kapitalizmin giderek artan bir hızda sayısallaşmasını ve küreselleşmesini mümkün kılan en önemli etkenler arasında değerlendiriliyor ki, bu kapsamdaki çalışmalar – en önemlisi “enformasyon toplumu” başlığı altında olmak üzere – kapsamlı bir literatür

* banudurdag@gmail.com

oluşturuyor. İletişim teknolojilerindeki gelişmenin sürekliliği ve hızı, toplumsal değişimi bu perspektiften yorumlayan çalışmaların momentum kaybetmesini önlediğinden literatürdeki çeşitliliğin arttığını tespit etmek de mümkün. Bunun en belirgin yansımalarından biri 2000'lerin ortasından sonra Web 2.0 teknolojisinin mümkün kıldığı iletişim platformlarının yaygınlaşmasının ardından hızla gelişen sosyal medya literatürünün kısa sürede belli bir olgunluğa ulaşması ve 2000'lerin sonunda dünyanın farklı bölgelerindeki toplumsal hareketlerin yükselişini açıklamada önemli bir konuma gelmesidir.

Bununla birlikte Irak'ın (2015, s. 79) da işaret ettiği üzere aslında ortadaki bu tablo hiç de yeni değil. 1900'lerin ilk yarısında sanayileşmenin ve kentleşmenin hızına koşut olarak kitle iletişimi hızlı bir gelişme gösterdiğinden dönemin pek çok düşünürü toplumsal değişimi açıklamakta iletişim süreçlerinin ve teknolojilerinin önemini vurgulamaktan geri kalmamıştır. Dahası teknolojinin toplumları daha demokratik kılacağını vurgulayan “tekno-iyimserler” ve teknolojinin sahipliğinin sınırlı olmasının toplumsal uçurumları derinleştireceğini söyleyen “tekno-kötümserler” arasındaki günümüz literatüründe göze çarpan temel ayrımın (Gerbaudo, 2012, s. 5-9; Irak, 2015, s. 79), 20'inci yüzyılda serpilme öncü iletişim çalışmalarında da belirgin olduğunu söylemek gerekir. Ki, bu benzerlik aynı zamanda söz konusu erken dönem literatürün eleştirel bir gözle değerlendirilmesini günümüz sosyal bilimleri ve politika süreçleri açısından önemli kılmaktadır. Tarihsel öncülleri incelemek teknolojiyi fetişleştiren veya baştan mahkûm eden zıt tutumlar arasında dengeyi sağlamakta fayda sağlayabileceği gibi, toplumsal değişimin sosyal bilimlerce anlamlandırılmasında kaydedilecek böylesi bir açılım, politika süreçlerinin daha etkin bir şekilde yönlendirilmesine ve böylece toplumsal değişimin mümkün olduğunca yıkıcı sonuçlardan sakınılarak yapıcı bir şekilde seyrine yardımcı olabilir.

Bu kapsamda üç farklı bölümden oluşan bu çalışmanın her bölümünde günümüzdeki iletişim çalışmalarının temellerini atan farklı iletişim kuramlarına vurgu yapılarak, bu kuramların toplumsal değişim sürecinde iletişim ve teknolojiye dair yaklaşımları sorunsallaştırılacaktır. Bunu yaparken de, “*teknoloji, toplum, birey, toplumsal pratik ve iletişim düzeylerinin nasıl tanımlandığı ve birbirleriyle nasıl ilişkilendirildiği*” değerlendirilecektir. İlk bölümde, ABD'deki Chicago Okulu'nun yaklaşımı irdelendikten sonra 1930'ların ikinci yarısından itibaren Chicago Okulu'nun yerini alan kitle iletişiminin etkilerine odaklanmış anaakım iletişim yaklaşımları incelenecektir. İkinci bölümse 1950'lerden itibaren yoksul Üçüncü Dünya ülkelerine refaha ulaşmanın yolu olarak gösterilen gelişme iletişimi yaklaşımına odaklanmaktadır. Son bölümde ise, eleştirel iletişim çalışmalarının serpilmesinde ana yapı taşlarından birini oluşturan Frankfurt Okulu'nun yaklaşımı sorgulanmaktadır. Böylelikle, ilk ilki bölümde günümüzün hâkim toplumsal formasyonu kapitalizme karşı cephe almayan yaklaşımların toplumsal değişim sürecinde iletişim ve teknolojiye yaklaşımları konusunda fikir edindikten sonra, son bölümde iletişim ve teknolojinin kapitalizmin aşılması (ya da sürdürülmesi) noktasında ne şekilde kavranabileceğine dair bir kavrayışa ulaşılabilecektir.

Baştan belirtmek gerekir ki, bu çalışma son derece sınırlı bir kapsama sahiptir ve günümüzdeki bilimsel çabalara katkı sağlaması umuduyla sadece erken dönem iletişim kuramcılarının kavramsallaştırmalarının temel eksenlerini ve sorunlarını ele almaktadır. Bununla birlikte güncel sosyal bilimler literatürü bu çalışmanın alanı dışında bırakılmıştır. Ancak, yine de çalışmanın günümüz sosyal bilimcilerine sağlayabileceği katkıyı göstermesi açısından sonuç bölümünde son yıllarda giderek önem kazanan sosyal medya literatürünün çok kısa bir çerçevesi çizilmiş ve böylelikle erken dönem iletişim kuramlarının sorgulanmasıyla sağlanan sonuçların taşıdığı önem ortaya konulmak istenmiştir.

Anaakım İletişim Kuramları ve Teknolojik Determinizm

19. yüzyıldan – özellikle de bu yüzyılın ikinci yarısından – itibaren Sanayi Devrimi bir tarafta köklü toplumsal değişimlere ve altüst oluşlara neden olurken, diğer tarafta bu

değişimlere eşlik eden önemli teknolojik sıçramaları da beraberinde getirir. Bu dönemde “kitle iletişim araçları” – 19. yüzyılda popüler basın, 20. yüzyılda ise radyo, sinema ve televizyon – serpilip giderek toplumun geniş kesimlerine yayılırken, Sanayi Devrimi’nin açığa çıkardığı toplumsal değişimleri anlama ve açıklama çabasındaki akademik ilginin de odağına yerleşirler. “Yığınların kente çıkagelmesinin habercisi olduğu yeni toplum”u (Mattelart ve Mattelart, 2011, s. 17) açıklamada “kitle iletişim araçları” ile birey ve toplum ilişkisi, bu araçların toplumsal yaşama etkisi temelinde sorunsallaştırılır.

ABD merkezli ilk iletişim çalışmaları arasında pragmatist anlayışı benimseyen Chicago Okulu’nun göçmenlerin Amerikan toplumuna katılımı sorununu konu ettiği mikro ölçekli sosyolojik araştırmaları önemli bir yer işgal eder (Babe, 2009, s. 118-119). Okulun temsilcilerinden John Dewey, Robert Park ve Charles H. Cooley’in çalışmalarında kitle iletişim araçları, “ideal demokrasi” ve kültürel özümsemenin, dolayısıyla toplulukları sanayileşmiş kentsel oluşum içinde bütünleştirmenin aracı olarak görülür (İnal, 1996: 32-33; Mattelart ve Mattelart, 2011, s. 23-35; Babe, 2009, s. 118). Toplum, insanların ulaşım ve iletişim ağlarıyla bir araya geldiği ve birbirine bağlandığı bir organizma olarak kavranırken, teknoloji ise *araçsal* perspektiften *iyimser* ve *ilerlemeci* bir kavrayış ekseninde ele alınır (Babe, 2009, s. 118). Örneğin, Dewey’e (1932/1927, s. 98) göre, “üretimde ve pazarlamada uygulanan yeni teknoloji toplumsal bir devrime yol açmıştır”: Nitekim, “insan ilişkilerinin yeni çağına uzak pazarları mümkün kılan kitlesel üretim, kablo ve telefon, ucuz matbaacılık, demiryolları ve buharlı deniz ulaşımı damgasını vurmaktadır” (Dewey, 1932/1927, s. 141). Teknolojiyi toplumsal değişimin motoru olarak konumlandıran Dewey’e göre, teknolojik değişim kaçınılmaz olarak insani ve toplumsal ilerlemeyi peşi sıra getirir (Babe, 2009, s. 118). Dewey, teknolojileri problem çözücü araçlar olarak kavradığından, problemler değiştiğinde araçlar da değişir (Babe, 2009, s. 118). Bu araçsal perspektif iletişim için de geçerlidir, ki Dewey (1929/1925, s. 204) iletişimi eşsiz biçimde “araçsal” ve “ereksel” olarak tanımlar. Toplumun iletişim içinde ve iletişim aracılığıyla var olduğunu savunan bu anlayış, iletişimi toplumun temeli ve demokrasinin işleyişinin zorunlu bir koşulu olarak konumlandırır (Hardt, 1999, s. 19, 24). Öyle ki Dewey’e (1932/1927, s. 98, 142) göre, her ne kadar buhar ve elektrik teknolojisi Büyük Toplumunu yarattıysa da bu bir topluluk değildir. Bunu 1927 tarihli *The Public and Its Problems* adlı çalışmasında şu şekilde ifade eder: “Daha önce hiç olmadığı biçimde iletişimin fiziksel araçlarına sahibiz. [Ancak,] bunlarla uyumlu düşünce ve istekler iletişim hâlinde değildir; dolayısıyla, evrensel değildir. İletişim olmadan kamu düzensiz ve belirsiz kalacaktır. [Bu nedenle] “yalnızca iletişim büyük bir topluluğu yaratabilir” (Dewey, 1932/1927, s. 142).

Park da (1938, s. 187, 196) benzer biçimde iletişimi sembolik bir süreç olarak tanımlamakla birlikte, bu sürecin uzlaşma ve çatışma potansiyelini de içinde barındıran bir etkileşim biçimi olduğunu vurgular. Ancak, nihayetinde uzun vadede bu etkileşimin kaçınılmaz olarak daha derin bir anlamayı, dolayısıyla toplumsal bir uzlaşmayı getireceğini savunur (Park, 1938, s. 195-196). İletişimi toplumsal değişim sürecinin asli bir unsuru olarak konumlandıran bu kavrayışın “atomistik birey” görüşüne belirli düzeyde bir eleştiri içerdiğini söylemek mümkündür (Hardt, 1999, s. 19). Fakat iletişim yalnızca bireysel ve kültürel karşılaşmalar üzerinden tanımlandığından bu süreç toplumsal maddi koşullardan yalıtık biçimde ele alınır. Bunun bir neticesi olarak da iletişimin içerisine gömülü mevcut güç/iktidar ilişkileri ve çatışmalar ihmal edilir. Pragmatist gelenek çerçevesinde mevcut toplumsal yapılarla ilişkin sorunlar kabul edilmekle birlikte, sanayileşmiş toplumun gereksinimlerine ve doğurduğu yıkıcı sonuçlara ilişkin çeşitli ıslah önlemleri ortaya koymakla yetinilir (Hardt, 1999, s. 20). Yine de ideal demokrasi anlayışı ve arayışı normatif olanı da gözettiğinden bu çalışmalara sınırlı bir eleştirelilik payesi verir. Eleştireliliklerinin sınırlılığı ise, hem iktidarı bireysel bir olgu olarak tanımlamalarından hem de mevcut toplumsal yapıyı ve iletişim teknolojilerinin gelişimini

payandalayan koşulları, dolayısıyla daha geniş ekonomik ve kültürel yapıyı göz ardı etmelerinden kaynaklanır (İnal, 1996, s. 33). Babe'in (2009, s. 119) ifadesiyle söylenecek olursa, Chicago Okulu'nun temel eksikliği, teknoloji dolayısıyla tahakküm ve tabi kılma gibi olasılıklara gözlerini kapamaları, dolayısıyla mevcut toplumsal ve ekonomik çatışmaları yadsımlarıdır. Bu nedenle, ortaya koydukları yaklaşım, toplumsal değişim ve teknoloji ilişkisine dair naif bir *teknolojik iyimserlik* açığa çıkarır (Babe, 2009, s. 119).

Chicago Okulu'nun gelişmekte olan kitle iletişim araçları ve demokrasi bağlamındaki bu sınırlı eleştirel perspektifi 1930'ların ikinci yarısından itibaren yerini anaakım yaklaşımı yeniden tanımlayan birey merkezli "etki" çalışmalarına bırakır (Babe, 2009, s. 119). Etki yönelimli bu çalışmalar dönemin hâkim pozitivist sosyal bilim metodolojisi ve "kitle toplumu" kavramsallaştırmasından hareketle ortaya çıkar (Lowery ve De Fluer, 1988, s. 3-20). Esasında sınıf temelli politik mücadelelerin damgasını vurduğu bu toplum, hâkim toplumsal düşüncenin kavramsallaştırmasında kitle içindeyken "türdeş" davranan ve dış etmenlere açık "birey kalabalıklarının", toplumsal barışı ve huzuru bozan "şuursuz kitleler" in (Le Bon, 1997/1896, s. 115) oluşturduğu kitle toplumdur. Topluma dair böyle bir kavramsallaştırmayı temel alan anaakım kitle iletişim araştırmalarının iletişim teknolojilerini kavrayışı da, tarihsel konjonktüre de bağlı olarak, *iyimser* ya da *kötümser* biçimde topluma etki eden ve toplumsal davranışlara yön veren güç şeklindedir (Alemdar ve Kaya, 1983).

I. Dünya Savaşı esnasında radyonun propaganda amaçlı etkin kullanımı, etki yönelimli bu anlayışın serpilmesinde önemli rol oynar ve savaşın ardından kitle iletişim araçlarının, özellikle de radyonun etkilerini yeniden gündeme taşır. Ancak, bu kez farklı bir biçimde... Radyo ticarileşmiştir. Ticarileşen ve genişleyen yayınların topluma etkisinin ölçülmesi, farklı saat aralıklarının pazar değerine göre yayın sürelerini ayarlayacak sermayedarların ve reklamverenlerin sonuçları değerlendirmesi açısından da elzemdir (Jeanneney, 1998, s. 232). Böylece "kitle iletişim araştırmaları", kamuoyunun nasıl örgütleneceğini ve yönlendirileceğini dert eden hükümetlerin yanında sermayedarlar tarafından da desteklenir. Öyle ki Harold D. Lasswell, savaş sırasında kitle iletişim araçlarının propaganda amaçlı kullanımını konu ettiği 1927 tarihli *Propaganda Technique in the World War* çalışmasından sonra, 1937'de propaganda kavramını reklamcılık ve tanıtımı da kapsayacak biçimde genişletir (Lasswell, 1937, s. 521-522). Lasswell'in "uyarı-tepki" modeli merkezinde betimlediği iletişim süreci, etki yönelimli çalışmalar için yön verici olurken, 1949'da Claude Shannon ve Warren Weaver'in "matematiksel iletişim modeli" de hatırı sayılır biçimde daha sonraki bir dizi davranışsal modeli ve iletişim modeli oluşturma girişimlerini etkiler (Hardt, 1999, s. 29-30). Kaynak, mesaj, verici, alıcı ve mesajın iletimi sürecinde rastlantısal bozulmalara yol açabilecek gürültü kaynağından oluşan bu çizgisel iletişim şeması, iletişim sürecinden toplumsal olanı dışlama eğilimindeki etki araştırmaları için hem tatmin edici hem de uyarlanabilir bir model sunmuş olur (Rogers, 1988, s. viii).

Yine bu dönemde sinemanın da yeni gelişen iletişim teknolojisi olarak belirmesiyle dikkatler kitle iletişim araçlarının etkisi karşısında en savunmasız olarak görülen çocuklar ve gençler üzerine çevrilir (Rogers, 1988, s. x-xi). 1930'larda Payne Vakfı'nın filmlerin çocuklar ve gençler üzerindeki etkilerine dair yürüttüğü çalışmalar, metodolojik bakımdan sofistike olmamakla birlikte kendinden sonra gelen, özellikle 50'ler ve 60'lardaki televizyon ve toplumsal davranış ilişkisini konu eden ve 80'lerde bilgisayar teknolojilerinin çocuklar ve gençler üzerindeki etkilerine yönelen çalışmaların entelektüel mirasını oluştururlar (Lowery ve De Fluer, 1988, s. 3). Bu çalışmalar yaş, cinsiyet, toplumsal çevre ve ebeveynlerin etkisi gibi değişkenleri çözümlemelerine dâhil ederek Lasswell'in şematize ettiği "doğrudan etki" postülasından sınırlı bir uzaklaşmayı getirirse de vardıkları sonuç, kitle iletişim araçlarının çocuklar ve gençler üzerinde güçlü etkileri olduğudur (Mattelart ve Mattelart 2011, s. 32-33).

II. Dünya Savaşı'nın kendini hissettirmesiyle birlikte halkı savaşa hazır kılma ve seferber etme, diğer taraftan da kitlesel üretim-kitlesel tüketim döngüsünün tamamlayıcı unsuru kitle iletişiminin olumsuz çağrışımlardan ve eleştirilerden arındırılması gereksinimleri gündemdedir (Kaya, 2009, s. 53-56). ABD'nin temsil edilen mevcut "demokratik" sistemin yetkin olduğu düşüncesi, bilimin daha iyi bir toplumu kurma hedefine hizmet etmesi gerektiği düşüncesine baskın gelir (Mattelart ve Mattelart, 2011, s. 36). Dahası, kitle iletişim araştırmaları, kamuoyu araştırmalarının yanında pazar araştırmalarıyla da finansal olarak desteklenen bir alan hâline geldiğinden, bilgi üretimi de piyasanın gereksinimlerinden giderek daha fazla etkilenir (Mattelart ve Mattelart, 2011, s. 36; İnal, 1996, s. 35). Bu da, kitle iletişim araçlarının bireyler ve toplum üzerindeki güçlü etkiler tezinin gözden geçirilmesini getirir.

Bu gereksinimleri tatmin edici yanıt Paul F. Lazarsfeld'in öncülük ettiği çalışmalarla gelir. ABD'deki 1940'lardaki başkanlık seçimlerine ilişkin yürütülen bu araştırmalar, kitle iletişim araçlarının seçmenlerin oy kullanma tercihleri üzerindeki etkilerini ölçmeyi amaçlar. Varılan sonuç, kitle iletişim araçlarının kamuoyu oluşturmada ve bireylerin tutum ve davranışlarını yönlendirmede "sınırlı" etkisi olduğudur (Gitlin, 1978, s. 207). Sınırlı etkinin ilanı "iletişimin iki aşamalı akışı" savına dayandırılır. Buna göre, mesajlar sanıldığı gibi doğrudan insanlara ulaşmaz; önce iletişim araçlarının etkisine karşı adeta koruyucu işlev gören "kanaat önderleri"nin "karmaşık" fikir süzgecinden geçer ve sonrasında diğerlerine ulaşır (Gitlin, 1978, s. 207). Carl Hovland da II. Dünya Savaşı sırasında askeri eğitim filmlerinin ABD'li askerler üzerindeki etkisini incelediği çalışmasında elde ettiği "sınırlı-etki" bulgularıyla Lazarsfeld'in vardığı sonucu destekler (Rogers, 1988, s. xi-xii). Sınırlı etki iddiası aynı zamanda edilgen kitle toplumundan "seçici izleyici" tezine geçiş imler. "Kullanımlar ve doyumlar"dan, medya metinleri karşısında izleyicinin özerkliğini ilan eden "aktif izleyici" tezinin kadar daha sonraki bir dizi yaklaşımı besleyecek olan "seçici izleyici" anlayışıyla birlikte anaakım kitle iletişim araştırmaları "liberal çoğulculuk" yörüngesine oturmuş olur (Hardt, 1999, s. 30-31; Curran, Gurevitch ve Woollacott, 1991, s. 230). Topluma dair kavrayış da artık, dış etmenlere son derece duyarlı anomik bireylerin bir aradayken türdeş davrandığı kitleleri değil, zengin toplumsal bağlar içinde yaşayan küçük gruplardan oluşan bir toplumu ima eder (Curran vd., 1991, s. 231).

Farklı disiplinlerin ilgi ve etkisine açık biçimde ve de doğa bilimlerindeki yöntemlerin toplumsal araştırmalara adapte edilmesiyle gelişen anaakım kitle iletişim araştırmaları, toplumsal değişim ve iletişim teknolojileri ilişkisini, söz konusu teknolojilerin bireyler ve toplumsal davranışlar üzerindeki etkileri temelinde sorunsallaştırır. Radyo ve yazılı basının geliştiği dönem aslında telgrafın da geliştiği ve yaygınlık kazandığı dönemdir. Dahası, telgrafın gelişimi basının gelişimiyle doğrudan etkileşim hâlinindedir. Öyle ki, bu dönemde telgraf ve basın endüstrileri birleşerek uluslararası basın ajanslarına kapı aralar (Başaran, 2014, s. 7). Ancak, telgraf etkileri çözümlenmek için uygun bir kitlesel iletişim teknolojisi olarak görülmediğinden araştırmalarda yok sayılır. Anaakım kitle iletişim araştırmalarında yok sayılan yalnızca telgraf değil, iletişim teknolojilerinin ortaya çıkışı ve yaygınlık kazanmasının kapitalizm ve kapitalizmin dinamikleriyle ilişkisidir. Toplumsal değişim sürecinde iletişim teknolojilerini açığa çıkaran koşullar ve dinamikler sorgulanmadığından, bu teknolojilerin ortaya çıkışı da rastlantısallaştırılır. Teknoloji, toplumsal süreçlerden bağımsızlaştırıldığında da, toplum üzerinde "az" ya da "çok" etkilere sahip bir güç olarak kavranır. Dolayısıyla, etki yönelimli çalışmalar ortaya çıkışlarından bu yana farklı düzeylerde *teknolojik determinizmi*, yani teknolojinin toplumu ve tüm toplumsal sonuçları belirlediği düşüncesini sergiler (Rogers, 1988, s. x).

Gelişme İletişimi Yaklaşımında Teknolojik Determinizm ve Toplumsal Darwinizm

Anaakım iletişim çalışmalarının toplumsal değişim ve iletişim teknolojileri arasında kurduğu *çizgisel ve mekanik neden-sonuç ilişkisi*, kuramsal ve metodolojik bakımdan daha sofistike olan sonraki çalışmalarda da farklı biçimlerde karşımıza çıkar. Ki bunların başında da “gelişme iletişimi yazını” gelir. Gelişme iletişimi yazının epistemolojik temelleri modernleşme kuramlarına¹ yaslanır (Mikolte, 2003, s. 131). Modernleşme kuramlarının topluma dair çizdiği “gelişmiş” ve “azgelişmiş” şeklindeki tipolojiden hareket eden gelişme iletişimi, yine bu kuramların toplumsal gelişme için öne sürdükleri bir dizi evrensel aşamayı referans alır. Bu çerçevede, mikro düzeyde bireylerin tutum ve davranışlarını, toplumsal ve siyasi örgütlenme biçimlerini Batı’nın inanç ve değerler sistemine uyum sağlayacak biçimde değiştirmelerinin cemaatten cemiyete [*gemeinschaft-gesellschaft*], dolayısıyla da gelenekselden modern topluma evrilmenin önkoşulu olduğunu ileri sürerler (Başaran, 2010, s. 32-33; Mikolte, 2003, s. 131).

Daniel Lerner, Wilbur Schramm ve Everett M. Rogers’la başlayan birey merkezli bu yazında iletişim ve iletişim teknolojilerine kilit bir konum atfedilir (Başaran, 2010, s. 32-33). Örneğin, Lerner’a (1964/1958, s. 46) göre, kentleşmeyle birlikte okuryazarlık oranı artmakta, artan okuryazarlık gazetelerin yaygınlaşmasını getirmekte, gazetelerin yaygınlaşması ise, daha geniş ekonomik ve siyasal katılıma önyak olmaktadır. Ancak, geleneksel toplumun böylesi bir gelişmişlik düzeyine ulaşabilmesinin önündeki en büyük engel değişime direnen ve geleneklerine bağlı bireydir. Nitekim Lerner’a göre modernleşmenin yapı taşı, “devingen kişilik”tir [*mobile personality*] (Badeu, 1959, s. 1134). Değişim sürecinde ve devingen kişilikte “çarpan etkisi” yaratacak unsur ise, kitle iletişim araçlarıdır (Badeu, 1959, s. 1134). Bu evrimci şemada kitle iletişim araçları, toplumsal değişim ve ekonomik büyümenin destekleyicisi, dahası yıkıma uğraması gereken gelenekselin yerini alacak davranış ve değer yargılarının taşıyıcısı ve yaygınlaştırıcısıdır (McPhail, 1991, s. 170). Lerner’in modelinde nihai evreye ulaşabilmenin önkoşulu ise “empati”dir (McPhail, 1991, s. 169). Buna göre empati, bireyleri kitle iletişim araçlarına daha açık hâle getirirken, bireylerin kendilerini toplumsal değişime hazırlayabilmesine önyak olur (Lerner, 1964/1958, s. 49-51).

Benzer biçimde Schramm’ın öne sürdüğü modelde de modernleşme geri döndürülmesi ve kaçınılması olanaksız bir süreçtir. Ancak, Lerner’den farklı olarak Schramm (2006/1964, s. 26), kitle iletişim araçlarının sayısındaki artışın zorunlu olarak ilerlemeci bir toplumsal değişimi getirmeyeceğini, dolayısıyla yalnızca kanalların ve mesajların çoğalmasının modern topluma geçiş için yeterli olmayacağını öne sürer. Toplumsal değişimi ve bu sürece yön verebilmeyi sağlayacak kitle iletişim araçlarını kültürel bağ, grup ilişkileri, beceri ve vasıfların modernizasyonu gibi bir dizi unsurla ilişkilendirir. Schramm’a (2006/1964, s. 26-27) göre, gelenekselden moderne doğru bir toplumsal değişim yüzeysel olarak basit gözükse de son derece karmaşıktır.² Bu geçişin mümkün olduğunca pürüzsüz gerçekleşebilmesi için söz konusu toplumdaki kültürel kalıpların [*patterns*] ve bunlarla bağlantılı dirençlerin hesaba katılması gerektiğini vurgular (Schramm, 2006/1964, s. 27). Dikkate alınması gereken bir diğer husus ise, grup ilişkileridir. Schramm’a (2006/1964, s. 27) göre, hızlı ve olabildiğince sorunsuz bir değişim için iletişim kanallarının değişimin arzulandığı topluluğu etkilemeye dair kullanımının grup liderliğiyle birlikte işler kılınması elzemdir.

¹ Neo-klasik iktisat kuramı ile toplumsal evrim kuramını bütünleştiren modernleşme kuramları, makro düzeyde azgelişmiş toplumlara modernleşmenin ve gelişmiş ülkelerle aralarındaki makası kapatabilmenin anahtarı olarak ileri kapitalist ülkelerin geçirdiğini aşamaları işaret eder. Bunun yolu da *laissez faire* ilkesinin hüküm sürebileceği biçimde kurum ve yapıların teşvik edilmesi ve özendirilmesinden geçer (Mikolte, 2003: 131).

² Bunu şu şekilde ifade eder: “Toplumsal örgütlenme birbiriyle ilişkili bir bütündür; herhangi bir parçasındaki değişim diğer parçalarında da hissedilir ve bireyin davranış ve tutumlarındaki herhangi bir değişim, kendini diğer davranış ve tutumlarda da aksettirir. Dolayısıyla, toplumsal değişimi düşündüğümüzde, değişimin “tüm toplumda” ve “tüm bireylerde” gerçekleşeceğini düşünmeliyiz” (Schramm, 2006/1964: 26-27).

Schramm'ın (2006/1964, s. 27-28) modelinde, modernleşmeyi karmaşık hâle getiren ve güçleştiren bu unsurlardan özellikle becerilerin ve vasıfların modernizasyonu önemli bir yer tutar. Buna göre, toplumsal değişimin normal ritmi içerisinde yüzyıllar alacak bir gelişmeyi birkaç on yıl içine sıkıştırmak ve özellikle de ithal ikameci yolla bir teknolojiyi geleneksel bir toplumla buluşturmak, aynı hızda söz konusu teknolojinin gerektirdiği beceri ve vasıfları kazanmayı da zorunlu kılar. Bunlardan bir kısmı okuryazarlık gibi genel becerileri gerektirirken, bir kısmı da makine operatörlüğü gibi teknik beceri ve vasıfları gerektirir. Schramm'a (2006/1964, s. 28) göre, teknik beceri ve vasıflar, teknolojik gelişmeyle aynı tempoda ilerlemelidir; "çünkü teknoloji işçileri beklemez, vasıflı işçiler de makineleri beklemez". Modernleşmenin önündeki tüm bu engeller, kitle iletişim araçlarının etkin biçimde devreye sokulmasıyla aşılır. Gidilemeyecek ve bilinmeyecek olanı erişilebilir kılan iletişim araçları, toplumsal ufku genişletir (Schramm, 2006/1964, s. 29). Schramm (2006/1964, s. 30) için, mesafeleri ve toplumsal izolasyonu ortadan kaldıran kitle iletişim araçlarının bu "özgürleştirici gücü", gelenekselden moderne geçişi özendirmek ve teşvik etmek için kilit konumdadır. Bu doğrultuda, kitle iletişim araçlarının gündem koyma gücünden, reklamlar yoluyla modern toplumların sahip olduklarını arzulanır kılma ve empatinin inşasındaki rolünden, kamusal haberler yoluyla modern toplumların değer ve normlarını yaygınlaştırmadaki işlevinden ve eğitim-öğretim biçimlerini destekleyici rolünden "Büyük Toplum"a geçiş için doğru stratejilerle etkin biçimde istifade edilerek söz konusu engeller aşılır (Schramm, 2006/1964, s. 31-34).

Rogers ise, 1962 tarihli *The Diffusion of Innovation* adlı çalışmasında "epidemik yayılma" kuramını gelişme iletişimi yazınına uyarlayarak sosyo-ekonomik gelişmenin nasıl gerçekleşeceğine ilişkin bir model sunmaya çalışır (Başaran, 2010, s. 35). İletişimi, katılımcıların fikir birliğine varmak üzere enformasyon ürettiği ve paylaştığı çift-yönlü bir süreç olarak ele alan Rogers (1983/1962, s. 5, 11), "yayılma"yı ise, yenilik, iletişim kanalları, yeniliğin ortaya çıktığı andan itibaren geçen zaman ve toplumsal sistem olmak üzere dört unsur üzerinden şu şekilde tanımlar: "Yayılma, bir yeniliğin toplumsal sistemin üyeleri arasında belirli kanallar aracılığıyla zaman içerisinde iletilmesi sürecidir". Buna göre, yeni fikirlerin ve teknolojik yeniliğin yayılması hem bir toplumsal değişim hem de bir çeşit iletişim sürecine gönderme yapar (Rogers, 1983/1962, s. 6). Yeniliğin yayılması ve söz konusu yeniliğe uyum sağlanması sürecine ilişkin "S-eğrisi modeli" öneren Rogers'a (1983/1962, s. 22-23; 246-247) göre, bu süreç birbirini takip eden dört aşamadan oluşur: İlk aşamada yeniliğe erken uyum gösterenlerle birlikte yayılma süreci başlar. Yeniliğe erken uyum gösterenlerin yeniliğin değerine ilişkin şüphelerinin kırılmaya başlamasıyla yayılma, gelişme aşamasına girer. Sonrasında yeniliğin geç uyum sağlayanlarca benimsenmesiyle birlikte yayılma, olgunlaşma aşamasına ulaşır. Son aşamada ise, piyasa doyma noktasına varır ve gerileme aşaması başlar (Rogers, 1983/1962, s. 246-247). Model kapsamında yeniliğe uyum gösterenler şu şekilde kategorize edilir: Yenilikçiler, erken uyum gösterenler, erken çoğunluk, geç çoğunluk ve geri kalanlar. Yeniliğe uyum gösterme süreci de haberdar olma, ikna olma, karar verme, uygulama ve onaylama olmak üzere beş evreden oluşur (Rogers, 1983/1962, s. 246, 164). Özellikle 1960'larda kırsal gelişme politikalarına ve projelerine dâhil edilen Rogers'ın modeli (Başaran, 2010, s. 35) gelişme sorununu, yeniliğin yayılma süreci gibi dar ve şematik bir perspektifte hapseder. Başaran'ın (2010, s. 35) da belirttiği gibi, Rogers'ın gelişmeye dair tanımladığı süreçte iletişim teknolojilerine kilit bir rol atfedilse de, bu rol büsbütün araçsal düzeyden öteye gitmemektir. Dahası bu temel sorun gelişme iletişimi yazınına içkindir.

Politik, ideolojik yanlılıkları ve tüm kuramsal zayıflıklarına karşın politika süreçlerinde kendine etkin bir yer edinen bu yazın, Mattelart'ın (2005, s. 74-75) ifadesiyle, gelişmenin ölçütü olarak okuryazarlık oranı, sanayileşme, kentleşme ve kitle iletişim araçlarına karşı açık olma gibi bir dizi unsuru hesaplayıp eğriler çizerek, topluma ve toplumsal değişime dair sorunlu bir

tipoloji ortaya koyar. Daha geniş toplumsal bağlam çözümlemesinden uzak, mikro ölçekteki niceliksel değişimlerinden yola çıkarak makro düzeyde nitel değişimleri hedefleyen bu kuramlarda gelişme/modernleşme istikametine yönelmesi amaçlanan toplumsal değişim, bir süreç olarak kavranmaktan ziyade, çizgisel ve tepeden inme bir olgu olarak ele alınır. Toplumsal değişim, tarihsel, ekonomik ve kültürel bağlamından bağımsız, her toplum için aynı yönde ilerleyecek “evrimsel” bir şemaya sıkıştırılır.³ Bu evrimci değişimin fitilini ateşleyecek ve kendiliğinden toplumsal gelişmeyi getirecek “fail” ise, iletişim teknolojileridir. İletişim teknolojilerinin niceliksel yayılmasına ve bu teknolojilere uyum sağlamaya yapılan vurguların arka planında teknolojinin ortaya çıkışının toplumsal süreçlere dışsal bir olgu olarak ele alınması yer alır. Bu perspektiften, teknolojik yenilik toplumdan yalıtık bir bilimsel etkinliğin özel alanı içerisinde ortaya çıkan bir sonuç olarak kavranmakta, teknolojinin yayılması ve uyum sağlama gibi süreçler de çizgisel ve öngörülebilir kabul edilmektedir (Başaran, 2010, s. 81).

Benzer epistemolojik ve metodolojik hareket noktalarına ve de teknoloji ve toplumsal değişim ilişkisini *teknolojik determinist* konumdan ele almalarına karşın, gelişme iletişimi yaklaşımını kitle iletişim araştırmalarından ayıran temel nüans, gelişme iletişimde *teknolojik determinist* konumlanmaya *toplumsal Darwinizmin* eklenmesidir. Hem bu nüansın hem de aynı tarihsel zaman aralığında anaakımın içerisinde iletişim teknolojilerinin etkileri bağlamında birbirine taban tabana zıt varsayımların ileri sürülmesinin nedeni, araştırma nesnelерinin farklılaşmasıdır. Keynesçi politikalarla birlikte 1950’ler ve 1960’ların başında gelişmiş kapitalist ülkelerde gözlemlenen toplumsal refah düzeyindeki artış, söz konusu ülkelerde Sanayi Devrimi ile birlikte baş gösteren toplumsal sancuların aşılması şeklinde okunur. Dolayısıyla, mevcut sistemin yansızlığı varsayımını destekleme, pazarlama ve tüketime ilişkin belirsizlikleri giderme ve de yeni toplumsal denetleme biçimlerini görünmez kılma gibi ihtiyaçlara cevap olarak anaakım kitle iletişim araştırmaları içeride “güçlü etkiler” tezinden çark eder. Anaakım yaklaşım araştırma merceğine bu kez Üçünü Dünya ülkelerini aldığı anda ise, yine aynı *etnosentrik* eğilim ve *teknolojik determinist* konumlanmaya bu kez *toplumsal Darwinizmi* de eklemeyerek iletişim teknolojilerinin tüm toplumsal sonuçlar üzerinde son derece güçlü etkileri olduğunu ileri sürer.

İlk Kuşak Frankfurt Okulu Temsilcilerinin Teknoloji ve Toplumsal Değişim İlişkisini Ele Alışı

İletişim alanındaki etki yönelimli kurucu çalışmalar, özellikle “sınırlı-etki paradigması”nın sorgulandığı eleştirel karşı bir literatürün oluşmasını da beraberinde getirir. İlk eleştiriler, Frankfurt Üniversitesi’nde 1920’lerde kurulan ve Avrupa’daki ilk Marksizm yönelimli araştırma kurumu olan Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü’nün Hitler’in iktidara gelişiyle ABD’ye sürgün olan düşünürlerinden gelir (Kellner, 2004, s. 2; Mattelart ve Mattelart, 2011, s. 59). Enstitü literatürde sıklıkla “Frankfurt Okulu” olarak adlandırılmakla birlikte, üyeleri arasındaki görüşler yer yer radikal biçimde farklılaşır (Held, 2001a, s. 208).⁴ Özellikle

³ Anthony Giddens (1986, s. 227, 293), *The Constitution of Society* çalışmasında toplumsal değişime ilişkin kuramlara dair yaptığı sınıflandırmada, toplumsal evrim düşüncesinin temel sorunlu eğilimlerini şu şekilde sıralar: Tek yönlü çizgisel sıkıştırma (genel toplumsal değişimi özgül bir evrimci şemaya sıkıştırma), eştürel sıkıştırma (toplumsal evrim aşamaları ile bireyin kişilik gelişimi arasında benzeşiklik kurma), normatif yanılısma (evrimsel bir ölçek üzerinde üstün bir gücü – ekonomik, siyasi ya da askeri – ahlaki üstünlük ile tanımlama) ve zamansal çarpıtma (tarihi yalnızca toplumsal değişimlerin tarihi olarak alma). Başaran’ın (2010, s. 63) da ifade ettiği gibi, Giddens’in vurguladığı bu eğilimler, gelişme iletişimi yazınında belirgin biçimde öne çıkar.

⁴ Enstitünün “Frankfurt Okulu” olarak adlandırılmasına ilişkin David Held (2001a, s. 208) şu notu düşer: “Enstitü üyelerinin çalışmaları her zaman birbirine sıkıca bağlı, birbirini tamamlayan bir projeler dizisinden oluşmadığından, bu yanıltıcı bir adlandırmadır. Bir “okul”dan meşru bir biçimde söz edilmesi, yalnızca Horkheimer, Adorno, Marcuse, Lowenthal, Pollock ve Fromm’un çalışmalarına referansla mümkündür; ancak bu kişiler arasında da büyük görüş ayrılıkları bulunmaktadır”. Bu isimleri Frankfurt Okulu’nun ilk kuşak temsilcileri

de metodolojik farklılıklar, teknoloji ve toplumsal değişim ilişkisinin ele alınında teknoloji, birey, toplum, iletişim ve toplumsal pratik düzeylerine ilişkin farklı kavrayışları açığa çıkardığı gibi, konumlanmaları da farklılaştırır. Bu nedenle, ilk olarak Enstitü'nün kurulma amacına bakmak, çalışmaların düşünsel gelişimini ve farklılıklarını anlamlandırmak açısından önemli olacaktır. Bununla birlikte, Enstitü'nün birinci kuşak temsilcilerinin toplumsal değişim ve teknoloji ilişkisi bağlamına temas eden çalışmalarını ve bunlar arasında da farklılaşan ve ortaklaşan unsurları gözeterek bir tartışma yürütmek, sarıh bir değerlendirme yapmayı olanaklı kılabilir.

1920'ler ve 30'ların ilk yıllarında Enstitü'nün kurucu üyelerinden Max Horkheimer, dönemin bilimsel bilgi paradigmasına ve deneysel araştırma yöntemine karşılık, felsefe ve toplum bilimlerini bütünleştirecek eleştirel bir disiplinlerarası program geliştirme tasarısıyla yola çıkar (Güçlü, Uzun, Uzun ve Yolsal, 2008, s. 575, 684).⁵ Tarihsel materyalizmin “determinist” ve “pozitivist” yorumlarından arındırılmasına dönük olarak Marksizmin felsefi ve siyasal bakımdan *gözden geçirilmesini* merkeze alan Horkheimer'in eleştirel toplum kuramı inşası anlayışı (Held, 2001b, s. 243), Enstitü üyelerinin temel fikir ayrılıklarına karşın benimsedikleri ortak anlayıştır.⁶

Kapitalizmi ve Sovyet sosyalizminin yarattığı toplum biçimlerini eleştiren Frankfurt Okulu düşünürleri basın, radyo ve sinemanın belirgin biçimde öne çıktığı 1930'larda ABD'ye gelmiş ve kitle iletişimlerinin gelişimine tanıklık etmişlerdir (Kellner, 2010, s. 234-235). Kitlesele olarak üretilen kültürel ürünlerin giderek yaygınlık kazanarak popülerleşmesini deneyimlemeleri hem dönemin anaakım kitle iletişim araştırmaları anlayışını hem de sermaye ve kültürel üretim arasındaki ilişkiyi sorgulamalarına kapı açar. Horkheimer ve Theodor W. Adorno'nun *Dialectic of Enlightenment* çalışması bu sorgulamanın ürünüdür. “Popüler kültür” ya da “kitle kültürü” gibi kavramlara karşıt olarak “kültür endüstrisi” kavramsallaştırması (Adorno, 2003, s. 76) üzerinden kültürel ürünlerin iletişim teknolojileri dolayımıyla metalaştırılması eleştirilerinin merkezindedir. Toplumsal değişim ve iletişim teknolojileri ilişkisi, gelişen teknolojinin ve tekniğin kültürün dünyasına girişi ekseninde ele alınırken, kapitalist üretim tarzının kültürel formda yarattığı değişim sorgulanır. Buna göre, kültürel ürün, yaratıcısının geçim kaynağı olmaya başladığından bu yana “dolaylı” bir kâr arayışını içeriyorken, kapitalizmde kültür endüstrisiyle kâr arayışı “dolaysız” biçimde kültürel forma aktarılır ve metaya dönüştürülür (Adorno, 2003, s. 77). Kültürel formlar, teknolojinin olanakları ve ekonomik-yönetsele yoğunlaşmayla metalaştırılırken, özerkliğini ve eleştirel gücünü yitirir (Adorno, 2003, s. 77).

olarak nitelendiren Held'e göre, Jürgen Habermas ise, Okul'un ikinci kuşak temsilcilerindedir. Bu çalışma da söz konusu ayrımı referans alır.

⁵ Horkheimer, bu tasarının bir parçası olarak 1937 tarihli “Traditional and Critical Theory” (Geleneksel ve Eleştirel Kuram) adlı çalışmasında, “eleştirel kuram” a dair önemli izlekleri oluşturur. Geleneksel kuramın, hem bilme etkinliğinin hem de toplumsal (araştırma) nesnesinin tarihsel olarak biçimlendiğini göz ardı etmesini eleştiren Horkheimer (1972/1937, s. 221), övünç kaynağı olarak görülen araştırmacının sınıflar üstü “nesnel” konumuna da karşı çıkar ve “eleştirel kuramcının görevi, kendi kavrayışı ile düşüncesinin hizmet ettiği ezilenlerin kavrayışı arasındaki gerilimi azaltmaktır”, der.

⁶ Bu anlayış her ne kadar tarihsel materyalizmin *gözden geçirilmesini* merkeze alan bir odak öneriyorsa da, hareket noktasının Marx'ın “tarihsel gelişim” kuramından uzaklaştığını söylemek yine de güçtür (Güçlü vd., 2008, s. 575-576; Inglis, 2010, s. 222). 1930'larda Horkheimer ve Adorno, toplumsal gelişmenin dinamiğinin üretici güçlerin gelişmesi olduğunu ve mevcut tarihsel, toplumsal durum içerisinde olgunlaşan olanakların bilincine de ancak eleştirel kuram aracılığıyla varılabileceğini savunmuşlardır (Güçlü vd., 2008, s. 575). Tarihsel perspektiften usa dayalı bir toplum örgütlenmesinin nasıl sağlanacağını araştırmaya dönük olarak felsefe ve toplum bilimlerini bütünleştirmeye yönelik bir “umut” taşıyan bu anlayış, faşizmin yükselmesiyle yerini kültür eleştirisi odaklı bir “karamsarlık” a bırakacak ve 1970'lere gelindiğindeyse Marksizm'den giderek uzaklaşacaktır (Bottomore, 2002, s. 55; Güçlü vd., 2008, s. 575).

Horkheimer ve Adorno'nun kültürel formların metalaştırılmasında gördükleri, bu yolla hem kapitalist tahakkümün yaygınlaştırılması hem de “aklın araçsallaştırılması”dır (Zipes, 2010, s. 227).⁷ Kültür endüstrisinin vaat ettiği tatmin ise, kitlelerin yatıştırılması ve duyguların donuklaştırılmasına hizmet eder (Horkheimer ve Adorno, 2002/1947, s. 111, 113). “Hayattan kaçıp saklanılacak bir sığınak olduğuna dair bir yanılsama yaratan” ve bunu yarattığı ölçüde de hâkim “ideolojinin güçlendirilmesine” yarayan kültür endüstrisinde tüketici, “hükmedici ya da özne değil, aksine nesnedir” (Adorno, 2003, s. 78, 76). Benzer biçimde Erich Fromm (1996/1941, s. 112) da kitle kültürü, siyasal manipülasyon ve modern reklamcılığın eleştirisini yaptığı 1941 tarihli *Escape From Freedom* çalışmasında kültür endüstrisinin, tüketicilerin eleştirel yetilerini tıpkı “afyon ya da hipnoz gibi” köreltip öldürdüğünü vurgular. Topluma dair kavrayış, kitle iletişim araçlarının “sınırlı” etkileri olduğu iddiasına karşı çıkış olsa da, edilgen kitle toplumu anlayışıyla aynı çizgiye düşmekten kaçamaz. İletişim teknolojileri de bu perspektiften, hâkim norm ve değerleri yeniden üreterek mevcut toplumsal sistemi meşrulaştıran, toplum üzerinde “güçlü etkiler”e sahip araçlar olarak kavranır (Curran vd., 1991, s. 233).

Kültür endüstrisi kavramsallaştırması, kültürel formların metalaştırılmasının, teknolojik gelişmenin kendiliğinden bir sonucu olduğunu değil, teknolojinin mevcut üretim ilişkileri içerisindeki konumu ve işlevinin bir sonucu olduğunu göstermesi bakımından iletişim alanındaki eleştirel yaklaşımların oluşumuna önemli açılımlar sunar. Bunların başında da hem sermaye, teknoloji ve kültür arasındaki ilişkinin eleştirel bir perspektiften sorunsallaştırılması hem de ideolojinin maddi bir temelde sorgulanmasına kapı açması gelir. Teknolojinin ve tekniğin kültürün dünyasına girmesiyle birlikte kültürel ürünün yeniden üretilebilirliğine dair kültür endüstrisi kavramsallaştırmasının içerdiği şiddetli karşı çıkış, kapitalist toplumda sanat ve teknoloji arasındaki ilişkinin temel bir boyutunu göstermekle birlikte yine de “yüksek kültür- alçak kültür” gibi bir ayrımı getirir (Mattelart ve Mattelart, 2011, s. 62). Böylesi bir ayrım da, teknoloji, kültür, toplum ve toplumsal değişim arasındaki ilişkiler bütünlüğünün yalnızca bir boyutuna odaklanmayla sonuçlanır. Bunun nedeni, sanata ya da başka bir ifadeyle “yüksek kültür”e aşkın bir devrimci potansiyel atfedilmesidir (Mattelart ve Mattelart, 2011, s. 62). Sanata dolaysız bir kâr anlayışının karışmasına, sanat ürünün özerkliğini yitirip endüstriyel meta gibi standardizasyona tabi hâle gelmesine hizmet eden tekniğin ve teknolojinin olanaklı kıldığı kültür endüstrisi (Adorno, 2003, s. 77) karşında toplumsal özneye biçilen ise, edilgen bir konumdan öteye geçmez. Elbette böylesi bir konumun reva görülmesinin ardında, gelişmiş kapitalist toplumlarda işçi sınıfının devrimine dair umudun gerçekleşmemesinin ve işçi sınıfı örgütlerinin konsolide olan ve genişleyen faşizme boyun eğdirilmesinin payı yadsınmaz.

Horkheimer ve Adorno'nun kültür endüstrisi kavramsallaştırması, temelde Marx'ın meta fetişizmi kuramını kültürel metaları da kapsayacak şekilde genişletir (Jameson, 2010, s. 251; Cook, 1996, s. xiii). Benzer biçimde Enstitü'nün özellikle 1960'larda parlayan üyesi Herbert Marcuse de “şeyleşme” kuramı merkezinde “araçlar ve amaçlar” arasındaki farklılaşmanın kapitalist toplumda yeniden yapılandırılmasını çözümler (Jameson, 2010, s. 251; Fuchs, 2002). Ancak, Horkheimer ve Adorno'nun toplumsal değişim ve teknoloji ilişkisine dair çizdikleri kötümser tabloya karşılık, Marcuse'nin benimsediği *diyalektik materyalist konumlanma* hem bu denli bir kötümserliğin önüne geçer hem de çözümlenmeyi kültür endüstrisi kavramının ötesine taşır (Fuchs, 2002; Kellner, 2004, s. 6-7). Onun hareket ettiği konum, daha genel düzeyde kapitalizm ve teknoloji arasındaki ilişkiyi kavrayışına, özeldir ise içinde bulunduğu yükselen faşizmin teknolojiyle olan bağını çözümlemesine ışık tutar.

⁷ Horkheimer ve Adorno (2002/1947, s. 95), teknolojinin toplum üzerinde giderek güç kazandığı alanın, ona ekonomik olarak egemen olanların alanı olduğu vurgularlar ve bunu, teknik rasyonelliğin tahakkümün rasyonelliğine dönüşmesi olarak tanımlarlar. Bu çerçevede, tahakkümü yeniden üreten ve tahsis eden teknik rasyonelliği ise, “kendisine yabancılaşmış toplumun kompulsif [zorlayıcı] karakteri” olarak nitelendirirler.

1941 tarihli “Some Social Implications of Modern Technology” başlıklı çalışmasında, teknolojiyi toplumsal bir süreç olarak alan Marcuse (2004/1941, s. 41), bir “üretim biçimi” olarak teknolojinin tam da bu sebeple “toplumsal ilişkileri düzenlemenin ve sürekli kılmanın (ya da değiştirmenin) biçimi” de olduğunu vurgular. Bu kavrayışta teknoloji yansız değil, aksine kapitalist antagonizmaların bir parçası ve bu antagonizmaların yeniden üretilmesine katkı sunandır (Fuchs, 2002). Yine aynı çalışmasında ve gelişmiş sanayi toplumuna dair eleştirilerini geliştirip derinleştirdiği 1961 tarihli *One Dimensional Man* adlı çalışmasında, kapitalizmde teknolojinin toplumsal kontrol ve tahakküme hizmet ettiğini ve bunun da en çarpıcı örneği olan ‘Nasyonal Sosyalizm’deki gibi totaliter bir eğilime sahip olduğunu belirtir (Marcuse, 2004/1941, s. 41-42; Marcuse, 2007/1961, s. xlv-xlvi). Kontrol ve tahakküm mekanizmasının bir parçası olarak kitle iletişim araçları da “yanlış bilinç”in yegâne destek noktasını oluşturur (Marcuse, 2007/1961, s. 6-14). Bu yöndeki vurgularıyla Marcuse, Enstitü’nün diğer iki ismi Horkheimer ve Adorno’nun kötümser yaklaşımına yakın görünse de teknolojiyi çelişki ve çatışmayı barındıran toplumsal bir süreç olarak kavrayarak devrimci bir potansiyele de vurgu yapar: “Gelişmiş sanayi toplumu, öngörülebilir bir geleceğe dek niteliksel değişimleri sınırlamaya muktedirdir; bu sınırlamayı kırabilecek ve toplumu yıkabilecek güçler ve eğilimler mevcuttur. [...] Her iki eğilim, yan yana – ve hatta iç içe mevcuttur” (Marcuse, 2007/1961, s. xlv). Ona göre, bu devrimci potansiyel de ancak kapitalizmin kendini yeniden üretmesini payandalayan “yanlış bilinç” alaşağı edildiğinde açığa çıkacaktır (Marcuse, 2007/1961, s. xlv).

Marcuse, Horkheimer ve Adorno’nun çözümlemelerindeki kötümserliğin ötesine geçmekle birlikte, aslında 1930’lardaki “eleştirel kuram” geleneğine, yani *yapı ve toplumsal pratikler* arasındaki etkileşimleri inceleme, kuram ve *praksis* arasındaki birliği vurgulama anlayışına sadık kalan yegâne isimlerinden biridir (Fuchs, 2002). Daha da önemlisi, Douglas Kellner’in (2004, s. 6-7) de ifade ettiği gibi, Marcuse altın bir çağı başlatacağı inancıyla yeni teknolojilerin gelişini kutlayan “teknoloji hayranı” ya da teknolojiyi adeta toplumsal yıkımın aracıymış gibi umacı konumuna iten “teknofobik” söylemlerin ötesinde, Marx’ın teknoloji ve toplumsal değişim ilişkisini kavrayışını takip eder ve bu ikisi arasındaki diyalektik ilişkiyi vurgulamaya çalışır. Teknolojinin kapitalist sınıfın elinde tahakküm aracı olduğu kadar, farklı bir toplumsal formasyona kapı aralayacak bir özgürleşim aracı da olabileceğinin ayırdındadır:

Mekanizasyon ve standardizasyon bir gün ağırlık merkezinin maddi üretimin zorunluluklarından özgür insanın gerçekleşme alanına geçmesine yardımcı olabilir. [...] İnsanın kendi hayatını ve toplumu idame ettirmede ne kadar az zaman ve enerji harcaması gerekirse, o kadar kendini gerçekleştirme alanını “bireyselleştirebilme” ihtimali olur (Marcuse, 2004/1941, s. 63-64).

Franfurt Okulu’nun hem teknolojiyi diyalektik bir kategori olarak ele alan hem de teknoloji ve toplumsal değişim ilişkisini eleştirel bir perspektiften değerlendiren, buna karşılık eserleri ancak ölümünden sonra hak ettiği ilgiyi gören bir diğer ismiyse Walter Benjamin’dir. Tarihsel olarak Marcuse’den önce eser veren Benjamin, *Passagenwerk* (Pasajlar) adlı çalışmasında kapitalist sanayi toplumunun oluşumuyla birlikte başlayan toplumsal ve kültürel değişimlere ilişkin çözümlemelerini *diyalektik materyalist yöntembilim* üzerine temellendirir (Özbek, 2000, s. 105-107).⁸ Onun yöntembilimsel tercihi, teknoloji ve toplumsal değişim

⁸ Meral Özbek (2000, s. 107) bu isimler arasındaki yöntembilimsel ayrılığın, Horkheimer ve Adorno’nun kuramsal “dolayım” kategorilerine ilişkin olarak üzerinde durdukları Hegelci düşüncüyü Benjamin’in daha baştan reddederek, tarihsel materyalist bir incelemeyi somutlaştırma arzusuyla bağlantılı olduğunu hatırlatır. Benjamin (1980/1938), Charles Baudelaire’in şiirindeki izlerden yola çıkarak, dönemin tarihsel ve toplumsal arka planına ışık tuttuğu ve sınıf, teknoloji ve kültüre ilişkin anlayışını ortaya koyduğu “Charles Baudelaire: A Lyric Poet in the Era of High Capitalism” adlı çalışmasında, diyalektik materyalist yöntemden hareketle hem bir söylem çözümlemesi hem de söylemi aşan kendi tarihsel deneyiminin eklemlendiği eleştirel bir çözümleme sunar. Benjamin’in çözümlemesini temellendirdiği yöntembilimsel izleğe dair daha kapsamlı bir bilgi için, Benjamin’in (1980/1938, s. 134-141) 9 Aralık 1938 tarihli Adorno’ya yazdığı mektuba bakılabilir.

ilişkisini ele alışında da kendini gösterir. Benjamin, kapitalizmle birlikte iletişim ve ulaşım teknolojisinin giderek daha rafine ve verimli bir biçimde geliştiğine, buna paralel olarak teknolojinin gerektirdiği işgücüne ilişkin vasıf ve becerilerin, disiplin ve denetim gibi unsurların benimsenmesi için tüm bunların, daha iyi bir yaşam standardına ulaşmanın araçları olarak görülmesinin (Oskay, 1983, s. 178) ne denli elzem olduğuna işaret eder. Dünya fuarları, bulvarlar, pasajlar, vitrinler, dedikodu sütunları ve sansasyonel haberlerle bezeli gazeteler, eğlence endüstrisi... “malın değişim değerini çarpıtır. Kullanım değerinin arka plana itildiği bir çerçeve yaratır. İnsanın zaman geçirmek için içerisine daldığı bir fantazmagori oluşturur. [...] İnsanoğlu da kendine ve başkalarına yabancılaşmasının tadını çıkararak, kendini böyle bir dünyanın yönlendirmesine bırakmış olur” (Benjamin, 2002, s. 94).

1936’da kaleme aldığı “The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction” çalışmasında hem Horkheimer ve Adorno’dan tarihsel olarak önce hem de onlardan farklı olarak, kapitalizmde teknolojinin sanatın dünyasına girmesiyle birlikte kültürel formların metalaştırıldığına, fakat aynı zamanda meta üretimine koşulan yeni iletişim teknolojilerinin özgürleşim potansiyeline sahip olduğuna da işaret eder (Mattelart ve Mattelart 2011, s. 62-63; Özbek, 2000, s. 126-128). Sinema örneğinde bunu şu şekilde ifade eder:

Film yapımcılarının sermayesi modaya [fashion] yön verdiği sürece, genellikle bugünün sinemasından geleneksel sanata ilişkin devrimci bir eleştiriyi teşvikten başka devrimci bir nitelik beklenemez. Günümüz sinemasının bazı durumlarda toplumsal koşullara, hatta mülkiyetin bölüşümüne yönelik devrimci eleştiriyi destekleyebileceğini yadsımıyoruz (Benjamin, 2007/1936a, s. 231).

Dahası, günümüzde EİT’lerin sunduğu olanaklara koşul olarak tartışma gündemine giren kullanıcının aynı zamanda üretici de olabilmesi [prosumer] meselesi, henüz 1930’larda yayıncılıktaki gelişmelerle birlikte – özellikle de yazılı basında “okur mektupları” köşelerine yer verilmesiyle – Benjamin’in çözümlenmelerinde yer bulur (Fuchs, 2015a, s. 304-305). Benjamin (2007/1936a, s. 232 bu şu şekilde değerlendirir: “Böylece yazar ile kamu [public] arasındaki ayırım, temel mahiyetini yitirmek üzeredir. Ayırım, yalnızca işlevsel hâle gelir. Okur, her an bir yazara dönüşmeye hazırdır”.⁹ Sinema ve yazılı basın örneğinde olduğu gibi Benjamin’in çözümlenmesinde iletişim teknolojileri, mübadelenin sembolik koşullarını yaratan ve böylelikle kapitalist ideolojiyi yeniden üreten araçlar olduğu kadar, mevcut toplumsal koşulları devrimci bir değişime uğratabilme potansiyeline de sahip araçlardır. Bu değerlendirmeler ışığında, Benjamin ve Marcuse’nin teknoloji ve toplumsal değişim ilişkisini *diyalektik materyalist* bir konumdan ele alışlarının, onları Okul’un diğer temsilcilerinden farklılaştırdığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Horkheimer ve Adorno’nun kültür endüstrisi kavramsallaştırması, henüz belirlemekte olan iletişim alanına eleştirel bir istikamet açması ve kapitalizmle birlikte serpilken kitle iletişim araçlarının baskıcı ve manipülatif yönlerini, Nick Dyer-Withefor’un (2004, s. 75) ifadesiyle *tahakküm-olarak-teknolojiyi* göstermesi bakımından önemlidir. Ancak eleştirileri, “yüksek kültür” savunusu kısıncasında kalındığından teknolojiye dair hem belirgin bir kötümserlik ön plana çıkar hem de teknolojinin olası özgürleşimci içerimleri hesaba katılmaz. Birey ve toplum da teknoloji karşısında pasif bir konuma itilir. Dolayısıyla teknoloji ve toplumsal değişim ilişkisinin ele alınışında, teknolojinin tüm toplumsal sonuçları *kötümser* biçimde belirlediği bir *teknolojik determinist* konumlanmanın baskın olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Teknolojiye dair benzer bir kötümserlik Marcuse’nin çalışmalarında da yer yer kendini hissettirse de, teknoloji ve toplumsal değişim ilişkisini kavrayışında Marx’ın izleri görülür. Marcuse’de teknoloji ne toplum dışıdır ne de tüm toplumsal sonuçları belirleyen konumundadır. Teknoloji kapitalist antagonizmaların bir parçası ve de kapitalist toplumda

⁹ Benjamin’in yazılı basınındaki dönüşümün ne gibi devrimci içerimlere sahip olduğunu ve okur olarak yazar/üretici meselesini daha etraflıca tartıştığı bir çalışması için bakınız, Benjamin (2007/1936b).

sınıflar arası mücadelenin bir alanıdır. Bu kavrayış, toplumsal değişim sürecini anlamlandırmada teknolojiyi dışlanmadığı gibi, topluma da edilgin bir konum biçilmez. Marcuse, teknoloji ve toplumsal değişim ilişkisinin kavranışına dair *diyalektik materyalist* bir konumlanma önerir. Diyalektik materyalist konumlanma Benjamin'in çözümlenmelerinde daha sarıh biçimde karşımıza çıkar. Benjamin, teknik yeniden üretim araçlarının gelişiminin ve yeni iletişim araçlarının ortaya çıkışının, bir tarafta kültürel ürünün metalaştırılması için işe koşulduğunu görürken, diğer tarafta kültürel üretimdeki bu dönüşümün sanatın “seçkinci” statüsünü ortadan kaldırarak onu ulaşılabilir kılmasıyla özgürleşimci bir potansiyeli de açığa çıkarabileceğini vurgular.

Sonuç

Bu çalışmayla, erken dönem iletişim kuramlarında ve kuramların kendi içinde açığa çıkan teknoloji ve toplumsal değişim ilişkisinin ele alınışına dair farklılaşmaların ve bunlara eşlik eden varsayımsal ve söylemsel farklılıkların izi sürülmüştür. Bu yol boyunca ilerlerken, varsayımsal ve söylemsel farklılaşmaların konumlanmalara dair izdüşümlerini tespit etmek ve farklı konumlanmaların ayırt edici niteliklerini açığa çıkarmak olanaklı hâle gelmiştir. Kuramlarda “teknoloji ve toplumsal değişimin ilişkisinin nasıl ele alındığı ve kavrandığına” ve bu bağlamda “teknoloji, toplum, birey, toplumsal pratik ve iletişim düzeylerinin nasıl tanımlandığı ve birbirleriyle nasıl ilişkilendirildiği”ne dair *iyimser* ve *kötümser* veçheleriyle *teknolojik determinizm* ve *diyalektik materyalizm* olmak üzere iki farklı konumlanma tespit edilmiştir (Bkz. Tablo 1).

Tablo 1: Erken Dönem İletişim Kuramlarında Teknoloji ve Toplumsal Değişim İlişkisinin Ele Alınışı

Konumlanmalar		Düzeyleler			
		Teknoloji	Toplum/Birey	Toplumsal Pratik	İletişim
Teknolojik Determinizm	<i>İyimser</i>	Teknoloji ve toplumsal değişim arasında <i>çizgisel ve mekanik neden-sonuç ilişkisi</i> kurulur. Teknoloji toplum dışı ve yansız olarak kavranır. Toplumun dışında gelişerek tüm toplumsal sonuçları <i>olumlu</i> biçimde belirler.	Birey, toplumsal ilişkiler bütünlüğünden yoksun, atomize biçimde kavranır. Değişimin motoru teknoloji karşısında birey edilgendir.	Toplumsal pratik birey merkezli kavrandığından çelişki ve çatışmadan muaftır.	İletişim, toplumsal ve maddi bağlamından yoksun biçimde araç ve mesaj odaklı <i>çizgisel</i> ve <i>şematik</i> bir anlayışa hapsolür.
	<i>Kötümser</i>	Teknoloji toplumsal değişimi ve tüm toplumsal sonuçları <i>olumsuz</i> biçimde belirler. Teknolojinin toplumsal kontrol ve tahakkümün yeniden üretimi ve yaygınlaştırılmasına hizmet ettiği kabul edilir. Teknolojinin özgürleşimci olasılıkları tartışma dışıdır.	Teknolojinin doğurduğu olumsuz sonuçlar karşısında birey ve toplum edilgendir.	Teknolojinin, toplumsal bir pratik olarak “kültür”e sirayet etmesinin kültürel ürünün eleştirel ve özgürleşimci niteliğini kaybetmesine neden olduğu varsayılır.	Teknoloji dolayısıyla iletişimin baskıcı ve manipülatif bir karaktere büründüğü varsayılır.

Diyalektik Materyalizm	Teknoloji ve toplumsal değişim, <i>diyalektik materyalist</i> bir kavrayış ekseninde ele alınır. Teknoloji toplumsal olduğundan her daim politiktir de. Kapitalist antagonizmaların bir parçası olarak teknoloji, çelişki ve çatışma denli özgürleşim potansiyelini de barındırır.	Birey toplumsal bir varlık ve belirli toplumsal ilişkiler bütünlüğü içerisinde kavranır. Toplum da, belirli bir tarihsel bütünlük içerisinde toplumsal yeniden üretim için bir araya gelen bireylerin ilişki ve etkileşim bütünlüğü olarak kavranır.	Toplumsal pratik, belirli tarihsel-toplumsal ilişkiler bütünlüğü içerisinde ve de sınıf çatışması bağlamında kavranır. Teknolojinin, tahakkümün yeniden üretimine hizmet etmesi veya özgürleşim lehine bir dönüşüme olanak sağlaması, bir toplumsal pratik olarak sınıf mücadelesinin şiddetince belirlenir.	İletişim bir süreç olarak, maddi ve sembolik toplumsal yeniden üretimin merkezindedir.
-------------------------------	--	--	--	--

Teknolojik determinist konumlanma “iyimser” ve “kötümser” veçheleriyle gerek anaakım kuramlarda belirgin biçimde öne çıkararak gerekse yer yer eleştirel kuramlara da sirayet ederek teknoloji ve toplumsal değişim ilişkisinin ele alınışında hegemonik bir pozisyona sahiptir. Toplumsal değişim sürecinde teknolojileri açığa çıkaran koşulları ve dinamikleri tartışma dışı bırakarak, teknolojilerin ortaya çıkışını rastlantısallaştıran bu konumlanmada, toplumsal değişim ve teknoloji arasında *çizgisel* ve *mekanik neden-sonuç ilişkisi* kurularak teknolojinin “iyimser” ya da “kötümser” biçimde tüm toplumsal sonuçları belirlediği varsayılır. Eleştirel kuramlara da sirayet eden teknolojik determinizmin “kötümser” veçhesi ise, belirli düzeylerde eleştirel öğeler içermekle birlikte (tıpkı kültür endüstrisi kavramsallaştırmasında olduğu gibi), yine de teknoloji karşıtı bir tavır açığa çıkarır. Bundan dolayı, teknolojik determinizmin her iki veçhesinde de toplumsal değişim ve teknoloji arasında *çizgisel* ve *mekanik neden-sonuç ilişkisi* temelinde konu “etki” bağlamına hapsolür. Özellikle teknolojik determinizmin “iyimser” veçhesinde, mevcut toplumsal çelişki, çatışma ve eşitsizlikler yok sayılarak teknoloji toplum dışı ve *yansız* biçimde kavranır. Her iki veçhede de birey ve toplum edilgin bir konuma itilir. Toplumsal bireye edilgin bir konum atfedildiğinden, toplumsal değişimin motoru olarak kabul edilen teknolojinin doğurduğu sonuçlar da “kaçınılmaz” varsayılır. Birey, toplum ve teknoloji atomize bir kavrayışa sıkışır. Toplumsal pratik ve iletişim düzeyleri ise, teknolojiye tabi kılınır. Tarihsel konjonktüre de bağlı olarak, araştırma nesnesinin ve ölçeğinin değişmesiyle ve de doğrudan iletişim alanı içerisinde şekillenmeyen farklı kuramsal yaklaşımların etkisiyle *iyimser* teknolojik determinist konumlanmaya *etnosentrik perspektif* ve *toplumsal Darwinizm* de eklenir. Böylelikle, yalnızca toplumsal gerçeklik çarpıtılmakla kalınmaz, mevcut toplumsal eşitsizliklerin yeniden üretimine varsayımsal ve söylemsel bir zemin de sunulmuş olunur.

Diyalektik materyalist konumlanmada ise, tarihsel materyalizmden hareketle sınıf çatışması ve mücadelesi, güç/iktidar ilişkileri, tahakküm ve özgürleşim teknoloji ve toplumsal değişim ilişkisinin ele alınışında ihmal edilemez boyutlar olarak karşımıza çıkar. Teknoloji, kapitalist antagonizmaların bir parçası olarak kavrandığından, bu boyutları ve kavram setlerini konuya dâhil etmek ve gözetmek olanaklı hâle gelir. Böylelikle, konunun ele alınışında daha eleştirel ve bütüncül bir kavrayış açığa çıkmış olur. Teknoloji ve toplumsal değişim ilişkisi basitçe birinin diğerini etkilediği ya da belirlediği şeklinde değil, teknolojik olanakları sınırlayan hâkim grupların önceliklerinin damgasını vurduğu, fakat aynı zamanda toplumsal mücadeleyle de biçimlenen bir *süreç* olarak kavranır. İletişim sürecindeki çelişki ve çatışma denli özgürleşim olasılıkları da çözümlemenin ayrılmaz bir parçası kılınır. Teknoloji ve

toplumsal değişim ilişkisine dair diyalektik materyalist konumlanmanın sağladığı eleştirel ve bütüncül perspektif, *hâkim toplumsal ilişkilerin yeniden üretimi* ve *özgürleşim* olmak üzere birbiriyle çelişen ve çatışan can alıcı iki boyutunu berraklaştırır.

Erken dönem iletişim kuramlarının incelenmesinden elde edilen bu sonuçlar günümüzü değerlendirmek için önemlidir. Zira 1970'lerden sonra EİT'lerin gelişimi ve kapitalizmin yeniden yapılandırılmasına koşut olarak insanların fabrikalarda ağır işler yapmak yerine bilgisayarların başında enformasyon/bilgi işleyerek rahat bir hayat yaşayacaklarını vurgulayan enformasyon toplumu kuramlarının yükselişe geçtiği görülürken, 1990'larda küreselleşmenin hızlanması ve internetin yaygınlaşmasıyla birlikte enformasyon toplumu kuramları akademide olduğu kadar politika süreçlerinde de zirve yapar ve pek çok ülkede enformasyon toplumunu kurmak adına kapsamlı düzenlemelere girişilir (Yüksel, 2015). Vaat edilen huzurlu ve müreffeh yeni toplum bir türlü gelmediği gibi 2008'de kapitalizm ağır bir krizin içene düşünce yeni ve etkin iletişim teknolojilerini arzulanır toplumsal değişimlerin başlıca aktörü olarak değerlendiren kavramsal yaklaşımlar zemin kaybeder. Ancak 2010'dan sonra Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da patlak veren Arap Baharı, Avrupa'da beliren kemer sıkma karşıtı hareketler, ABD'de *Occupy* hareketleri, yeni gelişen sosyal medya platformlarının daha demokratik bir toplumun habercisi olduğu yönündeki kavramsal yaklaşımları bir anda yeniden popüler kılar. Clay Shirky (2011) gibi tekno-iyimserliğin önemli bir ismi, bu gelişmeler karşısında sosyal medyanın kamusal söz ve kolektif eylem için yeni olanaklar tanıdığından bahseder. 1990'larda enformasyon toplumu üzerine yazdığı binlerce sayfalık üçlemesiyle sivrilen, hem akademi de hem de politika yapma süreçlerinde etkin olan Manuel Castells (2015, s. 17-18) de örgütlenme ve eylemlerinde sosyal medyayı temel bir araç olarak kullanan ağsıl toplumsal hareketlerin [networked social movements] 21'inci yüzyılda toplumsal değişimin habercileri olduğunu vurgular.

Buna karşılık Evgeny Morozov (2011), sosyal medyanın demokratik değişimlerin ateşleyicisi/aktörü olduğu tezlerine sert bir şekilde karşı çıkar ve bu platformların otomatik olarak demokrasi getirmedeğini, insanları eylemde bulduklarına dair bir yanılgıya sevk ettiğini ama net sonuçları bir olan eylemlerin gerçekleşmediğini belirtir. Söz konusu platformların eğlence amaçlı kullanımının yaygınlığına değinir. Keza, Ronald Deibert ve Rafal Rohozinski'nin (2010a; 2010b) yanı sıra Thomas Poell (2015) de Rusya, Çin ve İran gibi baskıcı rejimlerin internet ve sosyal medyayı baskılayan ve özgürce kullanımını engelleyen sofistike teknolojik araçlara ve yasal düzenlemelere sahip olduklarını belirtir. Nitekim, iktidarlar yasaklamaların ötesine geçerek sosyal medyayı kitleleri etkin bir biçimde yönlendirmenin aracı olarak kullanma yoluna da gitmektedirler ki, bu noktada manipülatif mesajlar üreten trollerin ve bot hesapların öne çıktığını pek çok ülkede görebilmekteyiz (King, Pan ve Roberts, 2013; Oster, 2016; Saka, 2016; Peker, 2016; Hopkins, 2014; Baerthlein, 2016).

Diğer yandan sosyal medyanın devletler ve şirketlerce gözetim amaçlı olarak kullanıldığını da sıkça vurgulanmaktadır (Salter, 2014; Andrejevic, 2007; Power, 2016; Trottier ve Lyon, 2012). Christian Fuchs'un (2011a; 2011b; 2012; 2014; 2015b) çalışmalarında ise sosyal medya platformlarının kâr arayışındaki şirketler olduğunu ve bu doğrultuda kullanıcı bilgilerini topladıklarını gördüğümüz gibi kullanıcıların emeğinin üstünde yükselen yeni metalaştırma süreçlerine kapı araladıklarının altı çizilir.

Sosyal medyaya dair bu literatürde toplumsal değişim sürecinde toplumsal birer olgu olan iletişim ve iletişim teknolojilerinin farklı yanlarına odaklanan farklı yaklaşımları görmek mümkündür. Teknolojinin getirdiğini yeni iletişim ve örgütlenme olanaklarına dikkat çekilebileceği gibi, pekâlâ teknoloji ve iletişimin kapitalizm ve baskıcı iktidarlarla ilişkisine de vurgu yapılabilir. İşte böylesi farklı konumlanmalara müsait bir ortamda erken dönem iletişim kuramcılarının yaklaşımını incelemek sağlam bir kavrayış için önemli katkılar sunmaktadır.

Öncelikle teknolojik determinist bir tavırla teknolojiyi gökten düşmüş gibi toplumsal bağlamından kopararak değerlendirmenin sonucu genellikle umut edilen olumlu gelişmelerin boşa çıkması şeklinde olmaktadır. İletişim teknolojilerinin popüler basından sosyal medyaya uzanan yüzyıllık etkileyici gelişim sürecinde çokça müjdelenmesine rağmen demokratik katılım ve refah hâlâ tam sağlanamadığı gibi, tahakküm ve sömürü devam etmektedir. Gelişimin kapsamına bakarak ayrıca sorunun aslında teknik olanaksızlıklardan kaynaklanmadığını da söyleyebiliriz. Chicago Okulu, anaakım iletişim çalışmaları ve gelişme iletişiminin bu noktadaki savlarının toplumsal gerçekliğe dair naif ve çarpık çıkarımlardan öteye gitmediğini söylemek mümkündür.

Teknolojik determinizmin naifliğinin toplumsal gerçekliğin duvarına toslaması karşısında takınılan başlıca tavır, teknolojiyi sermaye ve güç/iktidar odaklarıyla ilişkilendirmek ve bunların *yeniden üretiminin dolaylıdırıcısı* olarak değerlendirmektir. Frankfurt Okulu'nun Horkheimer ve Adorno gibi üyelerinde bu tavrı görmek kolaydır. Bu isimlerin iletişim teknolojilerinin kültürün metalaşmasını yol açtığını belirtmeleri ve buradan hareketle insanların pasifleştirildiğine vurgu yapmaları önemlidir ve tarihsel süreçten edinilen deneyimle bunu yadsımak zordur. Bu durum güncel literatür açısından ışık tutucu niteliktedir.

Bununla birlikte Frankfurt Okulu'nun Marcuse ve Benjamin gibi üyeleri yabana atılmaması gereken başka bir noktaya parmak basarlar. İletişim teknolojilerinin kapitalist koşullarda gelişimi ve yaygınlaşması tahakküm ve sömürüye hizmet etmekle birlikte tarihi baştan belirlenmiş bir süreç olarak değerlendirmek mümkün değildir; belli koşullarda egemenlere hizmet eden iletişim teknolojileri, koşulların değişmesi halinde devrimci bir potansiyel de arz edebilirler. Kitle iletişim araçlarının dünyanın farklı bölgelerindeki ilerici/devrimci hareketlerce kullanımına dair pek çok örnek söz konusudur (Mattelart ve Siegelau, 1983). Keza kapitalist toplumları mutlak statik yapılar olarak kavrayarak, içerdiklerini farklılıkları ve çatışmaları yadsıyamayacağımız gibi, kapitalist toplumlarda da iletişim teknolojilerinin tek bir şekilde sadece egemenlerin çıkarına kullanılabileceğini söyleyemeyiz. Benjamin'in sinemanın devrimci potansiyeline ilişkin saptamaları bunun net bir yansımasıdır. Ancak bu tespit günümüz koşullarında çok daha büyük önemlidir, çünkü egemenler – gelişmiş Batı'da ya da dünyanın farklı bölgelerindeki baskıcı ülkelerde bulunmaları farketmeksizin – internet kullanımını denetim almaya çalışırken, farklı toplumsal sınıflar bu teknolojiye çıkarlarını savunmak ve ilerletmek için de faydalanmaktadır.

Kaynakça

- Adorno, T. (2003). *Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken*, Cogito, C. 36, 76-84.
- Alemdar K. & Kaya, A. R. (1983). *Kitle İletişiminde Temel Yaklaşımlar*, Ankara: Savaş Yayınları.
- Andrejevic, M. (2007). *iSpy: Surveillance and Power in the Interactive Era*, Lawrence: University Press of Kansas.
- Babe, R. E. (2009). *Cultural Studies and Political Economy: Toward a New Integration*, Lanham: Lexington Books.
- Baerthlein, T. (2016, August 6). "The rise of political bots on social media", Deutsche Welle, <http://www.dw.com/en/the-rise-of-political-bots-on-social-media/a-19450562>, Erişim: 30.11.2016.
- Badeu, J. S. (1959). *Reviewed Works: The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*, by Daniel Lerner, Lucille W. Pevsner; *The Middle East: A Political Science Review*, *The American Political Science Review*, 53 (4), 1133-1135.
- Başaran, F. (2014). *İletişim ve Emperyalizm: Türkiye'de Telekomünikasyonun Ekonomi Politikası*, Ankara: Ütopya.

- Başaran, F. (2010). *İletişim Teknolojileri ve Toplumsal Gelişme: Yayılmanın Ekonomi Polisiği*, Ankara: Ütopya.
- Benjamin, W. (2007/1936a). *The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction*, Walter Benjamin: Illuminations, Ed. H. Arendt, New York: Schocken Books, 217-252.
- Benjamin, W. (2007/1936b). *The Author as Producer, The Work of Art in the Age of Its Technological Reproducibility, and Other Writings on Media*, Ed. M. W. Jennings, B. Doherty ve T. Y. Levin, Massachusetts: Harvard University Press, 79-95.
- Benjamin, W. (2002). *Pasajlar*, Yapı kredi Yayınları: İstanbul.
- Benjamin, W. (1980/1938). *Reply: Benjamin to Adorno, Aesthetics and Politics*, Ed. Adorno, W. Benjamin, E. Bloch, B. Brecht ve G. Lukács, London: Verso, 134-141.
- Bottomore, T. (2002). *The Frankfurt School and Its Critics*, London & New York: Routledge.
- Castells, Manuel (2015). *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*, Polity: Cambridge.
- Cook, D. (1996). *The Culture Industry Revisited: Theodor W. Adorno on Mass Culture*, Lanham, MD: Rowman and Littlefield Publishers, Inc.
- Curran, J., Gurevitch M. & Woollacott, J. (1991). *İletişim Araçları Üzerine Çalışma: Kuramsal Yaklaşımlar*, AÜ Basın Yayın Yüksek Okulu Yıllık, 229-253.
- Deibert, R. & Rohozinski, R. (2010a). "Beyond Denial: Introducing Next Generation Information Access Controls", *Access Controlled: The Shaping of Power, Rights, and Rule in Cyberspace*. Ed. Ronald Deibert, John Palfrey, Rafal Rohozinski ve Jonathan Zittrain. The MIT Press: Cambridge & London, 3-13.
- Deibert, R. & Rohozinski, R. (2010b). "Control and Subversion in Russian Cyberspace", *Access Controlled: The Shaping of Power, Rights, and Rule in Cyberspace*, Ed. Ronald Deibert, John Palfrey, Rafal Rohozinski ve Jonathan Zittrain. The MIT Press: Cambridge & London, 15-34.
- Dewey, J. (1932/1927). *The Public And Its Problems*, London: George Allen & Unwin, LTD.
- Dewey, J. (1929/1925). *Experience and Nature*, London: George Allen & Unwin, LTD.
- Dyer-Witford, N. (2004). *Siber M@rx: Tüksek Teknoloji Çağında Sınıf Mücadelesi*, İstanbul: Aykırı Yayıncılık.
- Fromm, E. (1996/1941). *Özgürlükten Kaçış*, İstanbul: Payel.
- Fuchs, C. (2015a). *Culture and Economy in the Age of Social Media*, London, New York: Routledge.
- Fuchs, C. (2015b). "Social Media Surveillance", *Handbook of Digital Politics*, Ed. S. Coleman & D. Freelon, Cheltenham: Edward Elgar, 395-414.
- Fuchs, C. (2014). *Social Media: A Critical Introduction*, London: Sage.
- Fuchs, C. (2012). "Critique of the Political Economy of Web 2.0 Surveillance", *Internet and Surveillance: The Challenges of Web 2.0 and Social Media*, Ed. C. Fuchs, K. Boersma, A. Albrechtslund & M. Sandoval, New York: Routledge, 31-70.
- Fuchs, C. (2011a). "New media, web 2.0 and surveillance", *Sociology Compass*, 5 (2), 134-147. doi: 10.1111/j.1751-9020.2010.00354.x
- Fuchs, C. (2011b). "Web 2.0, prosumption, and surveillance", *Surveillance & Society*, 8 (3), 288-309. <http://ojs.library.queensu.ca/index.php/surveillance-and-society/article/view/4165/4167>, Erişim: 27.11.2016.
- Fuchs, C. (2002). *On the Topicality of Selected Aspects of Herbert Marcuse's Works*, http://cartoon.iguw.tuwien.ac.at/christian/marcuse_eng.html, Erişim: 03.03. 2015.
- Gerbaudo, P. (2012). *Tweets and Streets: Social Media and Contemporary Activism*, London: Pluto Press.
- Giddens, A. (1986). *The Constitution of Society*, Cambridge: Polity Press.
- Gitlin, T. (1978). "Media Sociology: The Dominant Paradigm", *Theory and Society*, 6 (2), 205-253.

- Güçlü, A. vd. (2008). *Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Hardt, H. (1999). “Eleştirelin Geri Dönüşü ve Radikal Muhalefetin Meydan Okuyuşu: Eleştirel Teori, Kültürel Çalışmalar ve Amerikan Kitle İletişimi Araştırması”, *Medya, İktidar, İdeoloji*, Der. M. Küçük, Ankara: Ark Yayınları, 17-75.
- Held, D. (2001a). “Frankfurt School”, *A Dictionary of Marxist Thought*, Ed. Tom Bottomore, Massachusetts: Blackwell, 208-213.
- Held, D. (2001b). “Horkheimer, Max”, *A Dictionary of Marxist Thought*, Ed. Tom Bottomore, Massachusetts: Blackwell, 243.
- Hopkins, J. (2014). “Cybertroopers and tea parties: government use of the Internet in Malaysia”, *Asian Journal of Communication*, 24(1). 5-24.
- Horkheimer, M. & Adorno, T. (2002/1947). *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments*, Standford, California: Stanford University Press.
- Horkheimer, M. (1972/1937). *Critical Theory: Selected Essays*, Continuum: New York.
- Inglis, F. (2010). “Frankfurt Okulu”, *Kitle İletişim Kuramları*, Der. Erol Mutlu, Ankara: Ütopya, 221-226.
- Irak, D. (2015). “Prekaryalaşan Orta Sınıf, Gezi ve Sosyal Medya”, *Direnış Çağında Türkiye’de Alternatif Medya*, Der. Barış Çoban ve Bora Ataman, İstanbul, Kafka, 79-92.
- İnal, M. A. (1996). *Haber Okumak*, İstanbul: Temuçin Yayınları.
- Jameson, F. (2010). “Kitle Kültüründe Şeyleşme ve Ütopya”, *Kitle İletişim Kuramları*, Der. Erol Mutlu, Ankara: Ütopya, 250-284.
- Jeanneney, J. N. (1998). *Başlangıcından Günümüze Medya Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kaya, A. R. (2009). *İktidar Yumağı: Medya-Sermaye-Devlet*, Ankara & İstanbul: İmge Kitapevi.
- Kellner, D. (2010). “Kültür Endüstrileri”, *Kitle İletişim Kuramları*, Der. Erol Mutlu, Ankara: Ütopya, 233-239.
- Kellner, D. (2004). “Introduction: Technology, War and Fascism: Marcuse in the 1940”, *Herbert Marcuse: Technology, War and Fascism, Collected Papers of Herbert Marcuse*, Vol. I, Ed. Douglas Kellner, London & New York: Routledge, 2-38.
- King, G., Pan, J. & Roberts, M. E. (2013). “How Censorship in China Allows Government Criticism but Silences Collective Expression”, *American Political Science Review*, May 2013, 1-18.
- Lasswell, H. D. (1937). “Propaganda”, *Encyclopaedia of the Social Sciences*, Ed. E.R.A. Sligman ve A. Jhonson, New York: MacMillan, 521-522.
- Le Bon, G. (1997/1896). *Kitleler Psikolojisi*, İstanbul: Hayat Yayınları.
- Lerner, D. (1964/1958). *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*, New York: Free Press.
- Lowery, S. A. & De Fluer, M. (1988). *Milestones in Mass Communication Research: Media Effects*, New York, London: Longman.
- Marcuse, H. (2007/1961). *One-Dimensional Man*, London, New York: Routledge.
- Marcuse, H. (2004/1941). “Some Social Implications of Modern Technology”, *Herbert Marcuse: Technology, War and Fascism, Collected Papers of Herbert Marcuse*, Vol. I, Ed. Douglas Kellner, London, New York: Routledge, 39-65.
- Mattelart, A. (2005). *İletişimin Dünyasallaşması*, İstanbul: İletişim Yayınları: İstanbul.
- Mattelart, A. & Mattelart, M. (2011). *İletişim Kuramları Tarihi*, İstanbul: İletişim.
- Mattelart, A. & Siegelau, S. (1983). *Communication and Class Struggle: Vol.2 Liberation, Socialism*, London: IG/IMMRC.
- McPhail, T. L. (1991). “Yanlış Bir Başlangıç: Kitle İletişim Araçları ve Gelişme-Kalkınma (Modernleşme) Konusundaki Araştırma Gelenekleri”, *Enformasyon Devrimi Efsanesi:*

- Modernleşme Kuram ve Uygulamalarının Eleştirisi*, Der. Yusuf Kaplan, İstanbul: Rey Yayınları, 165-197.
- Mikolte, R. S. (2003). "Theories of Development Communication", *International and Development Communication: A 21st-Century Perspective*, Ed. B. Mody, Thousand Oaks: Sage, 129-146.
- Morozov, E. (2011). *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom*. Public Affairs: New York.
- Oskay, Ü. (1983). "Popüler Kültürün Toplumsal Ortamı ve İdeolojik İşlevleri Üzerine", *Kitle İletişiminde Temel Yaklaşımlar*, Der. K. Alemdar ve R. Kaya, Ankara: Savaş Yayınları, 163-206.
- Oster, S. (2016, May 19). "China Fakes 488 Million Social Media Posts a Year: Study", Bloomberg, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-05-19/china-seen-faking-488-million-internet-posts-to-divert-criticism>, Erişim: 01.12.2016.
- Özbek, M. (2000). Walter Benjamin'i Okumak –II, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 55(3), 103-131.
- Park, R. E. (1938). Reflections on Communication and Culture, *American Journal of Sociology*, 44(2), 187-205.
- Peker, A. (2016). "Troller, botlar, astroturf: Sosyal medyanın anti-sosyal yüzüyle baş etme rehberi", *Birikim*, C. 322, 22-26.
- Poell, T. (2015). "Social Media Activism and State Censorship", *Social Media, Politics and the State: Protests, Revolutions, Riots, Crime and Policing in the Age of Facebook, Twitter and YouTube*, Ed. Daniel Trottier ve Christian Fuchs. Routledge: New York, 189-206.
- Power, D. J. (2016). "Big Brother" can watch us", *Journal of Decision Systems*, 25(sup1), 578-588. doi: 10.1080/12460125.2016.1187420
- Rogers, E. M. (1988). "Foreword", *Milestones in Mass Communication Research: Media Effects*, Ed. S. A. Lowery ve M. De Fluer, New York, London: Longman, vii-xv.
- Rogers, E. M. (1983/1962). *The Diffusion of Innovation*, New York: The Free Press.
- Saka, E. (2016). "Siyasi trollük örneği olarak Aktroller", *Birikim*, C. 322, 17-21.
- Salter, L. (2014). "Emergent Social Movements in Online Media and State of Crisis: Analyzing the Potential for Resistance and Repression Online", *Cyberactivism on the Participatory Web*, Ed. M. McCaughey, New York: Routledge, 257-280.
- Schramm, W. (2006/1964). "What Mass Communication Can Do, and What It Can 'Help' to Do in National Development", *Communication for Social Change Anthology: Historical and Contemporary Readings*, Ed. A. Gumucio-Dagron ve T. Tufte, New Jersey: Communication for Social Change Consortium, 26-35
- Shirky, C. (2011). "The Political Power of Social Media: Technology, the Public Sphere and Political Change", *Foreign Affairs*, 90(1), 28-41.
- Trottier, D. & Lyon D. (2012). "Key Features of Social Media Surveillance", *Internet and Surveillance: The Challenges of Web 2.0 and Social Media*, Ed. Christian Fuchs, Kees Boersma, Anders Albrechtslund ve Marisol Sandoval, 89-105.
- Yüksel, H. (2015). "'Enformasyon Toplumu' ve İnsan: Avrupa Birliği Politika Belgelerinin Eleştirel Bir Değerlendirmesi", *Amme İdaresi Dergisi*, 48(2), 37-71.
- Zipes, J. (2010). "Frankfurt Okulu ve Kültür Eleştirisi", *Kitle İletişim Kuramları*, Der. Erol Mutlu, Ankara: Ütopya, 227-232.